

Modernistyczna i postmodernistyczna architektura sakralna Krakowa w okresie PRL-u. Ochrona i konserwacja

Małgorzata Włodarczyk

Włodarczyk + Włodarczyk Architekci Studio Autorskie

„Architektura jest najściślej zespolona z ogólną kulturą narodu.”¹

Tytułem wstępu

Budownictwo sakralne jest nieodłączną częścią krakowskiego dziedzictwa kulturowego - materialnego i duchowego – mocno osadzonego w tradycji zachodniochrześcijańskiej. Każdy okres bogatej historii Krakowa łączył w krajobrazie miasta przestrzeń związaną z *sacrum* z przestrzenią związaną z *profanum*, co znajdowało swoje wyraźne odbicie w jego różnorodności stylowej i architektonicznej. Odnosi się to również do okresu PRL-u.

Na architekturę kościołów powstałych po II wojnie

światowej szczególnie wpływ miały ustalenia Soboru Watykańskiego II w 1962 roku. Jego rezultatem były m.in. zmiany w liturgii oraz w sposobie kształtowania przestrzeni sakralnej, w kreowaniu architektury nowo wznoszonych kościołów, a także w sposobie projektowania wnętrz i elementów wyposażenia. Istotne znaczenie miało również wprowadzenie zalecania dotyczącego znaczenia jakości projektowanej architektury. Ponadto dominujący dotąd prostokątny układ rzutu z podkreśleniem osi wzdłużnej został zastąpiony planami wielobocznymi, zbliżonymi do koła i modyfikacjami tych planów, w tym formami niesymetrycznymi. Dopuszczona została także swoboda artystyczna w kształtowaniu formy zewnętrznej budowli.

1. Wędziagolski Paweł, *O szkołę architektury*, [w:] *Architektura i Budownictwo 1928*, s. 48. Cyt. za: Żychowska Maria J., *Między tradycją a awangardą. Problem stylu w architekturze Krakowa lat międzywojennych*, Wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków 1991, s. 25.

1ab. Kościół Boskiego Zbawiciela, ul. św. Jacka 16 (elewacja i wnętrze), arch. Janusz Gawor, projekt 197?, realizacja 1971-76 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

2a

2b

2ab. Kościół św. Jana Padewskiego, ul. Pod Strzechą 16 (bryła i wnętrze), arch. Antoni Mazur, projekt 1963-79, realizacja 1963-84 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

Wiele powstałych w Krakowie w okresie PRL-u czyli w latach 1945-1989, budowli może zaskakiwać bardzo śmiałymi koncepcjami rozwiązań przestrzennych i konstrukcyjnych, a także ciekawymi elementami kompozycji, kształtowania i wystroju wnętrz oraz indywidualizmem twórczym projektantów. Wyróżniają się przy tym niejednorodnością stylistyczną w ramach danego okresu czasu i uwarunkowań historycznych. Różnorodność formalna pozwala spotykać budowle, które można określić mianem modernistycznych, postmodernistycznych czy neomodernistycznych lub wprost niemożliwych do przypisania konkretnej stylistyce. Większość łączy w sobie współpracę architektów z konstruktorami i artystami różnych dziedzin sztuki, co widoczne jest szczególnie na przykład w kościele pw. Boskiego Zbawiciela na Dębnikach-Zakrzówku (arch. Janusz Gawor) (il. 1). Projekty wykonywali wybitni i kreatywni architekci o dużej wiedzy teologicznej, co znajduje swoje odbicie w odniesieniach znaczeniowych w wielu realizacjach. Przestrzeń sakralną współtworzą również dzieła artystów plastyków. Kościoły w projektowanym kształcie powstawały często również dzięki otwartości proboszczów na proponowane im rozwiązania.

Kraków rozrastał się bardzo szybko i wraz z powstawaniem kolejnych osiedli rodziła się potrzeba powoływania nowych parafii i budowy kościołów. Brak przychylności władz powodował szereg problemów z ich lokalizacją w przestrzeni miejskiej. Były to problemy takie jak np.: kłopoty z uzyskaniem zezwoleń na budowę, niemożność pozostawiania w planach realizacyjnych nowych osiedli rezerwy terenu pod budowę kościoła czy zespołu sakralnego, a także

sytuowanie kościołów w przypadkowych często niekorzystnych lokalizacjach, wymagających dużych nakładów finansowych oraz wprowadzania ograniczeń dotyczących m.in. gabarytu i wysokości budowli oraz wielkości jej przedpola. Sposobem na pozostawienie rezerwy terenu w planie realizacyjnym osiedli było jej „ukrywanie” w układzie przestrzennym, jako zieleni parkowa. Inną zakamuflowaną formą budowy kościoła było uzyskanie zezwolenia na remont kaplicy i wymianę konstrukcji, a następnie prowadzono jej systematyczną, ukrytą „rozbudowę”.

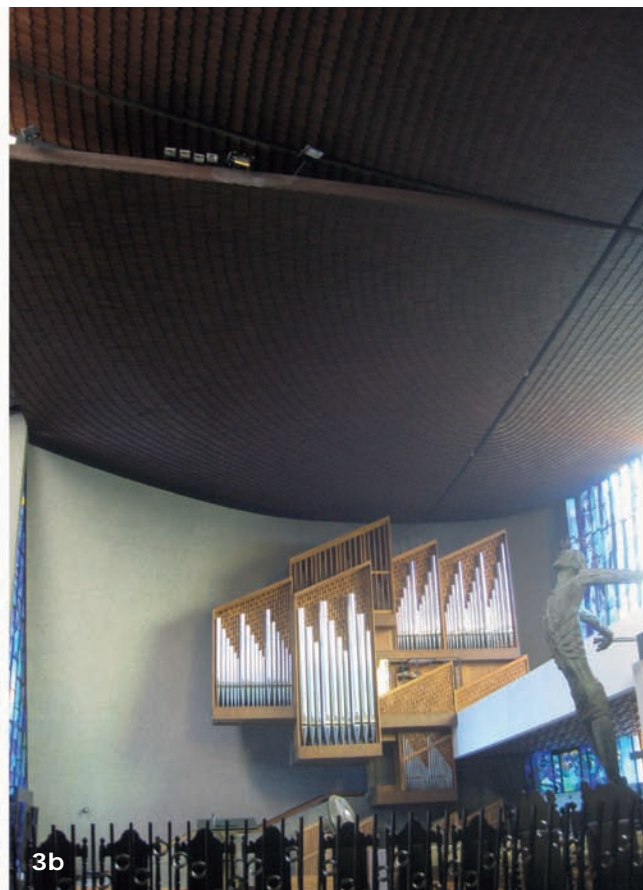
Budownictwo sakralne w latach 1945-1989 w Krakowie

Lata 1945-1989 dla Kościoła i budownictwa sakralnego w Polsce, w tym również w Krakowie, można określić mianem Kościoła w godzinie próby. Dzieje budowy kościołów były wtedy często dramatyczne i złożone, co wiązało się głównie ze stosunkiem ideologicznym rządzącej wtedy ludowej władzy państwowej. Okres ten jest podzielony wydarzeniami historycznymi, jakie miały miejsce w Polsce, ale granice czasowe dla budownictwa sakralnego są miejscami nieco umowne. Zasadniczo można wyróżnić cezury: 1945-1948, 1949-1956, 1956-1970, 1970-1980, 1980-1989, a podział uwidacznia się również w skali kreacji oraz możliwości realizacji.

Lata 1945-1948 czyli lata bezpośrednio po wojnie, kiedy kończono przerwane przez II wojnę światową, budowę lub wyposażanie kościołów. W Krakowie dotyczy to przykładowo dwóch realizacji stanowiących kontynuację stylistyki modernizmu międzywojennego: kościoła pw. Matki Boskiej Dobrej

3a

3b

3ab. Kościół Matki Bożej Królowej Polski „Arka Pana”, ul. Obrońców Krzyża 1 (bryła i wnętrze), arch. Wojciech Pietrzyk, projekt 1965, realizacja 1967-77 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

Rady w Prokocimiu autorstwa Zygmunta Gawlika i Adolfa Szyszko-Bochusza oraz kościoła pw. Matki Boskiej Zwycięskiej w Borku Fałęckim zaprojektowanego przez Tadeusza Ruttię.

Lata 1949-1956 obejmują okres pomiędzy uchwaleniem w styczniu 1949 roku dekretu dotyczącego ograniczenia publicznego uprawiania kultu², a „odwilżą” z października 1956 roku. Był to szczególnie trudny czas, ponieważ trwało zwalczanie Kościoła katolickiego i religii, jako głównej przeszkody dla wprowadzania nowego, komunistycznego ustroju oraz jako opozycji dla totalitarnej władzy. Nie wydawano wtedy zezwoleń na budowę nowych świątyń, a także utrudniano remonty i przebudowy. Przykładem jest kościół św. Antoniego Padewskiego w Bronowicach Małych, zaprojektowany w połowie lat 50., a któremu pozwolenie na budowę cofnięto w 1957 roku (arch. Antoni Mazur) (il. 2).

Lata 1956-1970, to czas kiedy na krótko, do około 1960 roku, zaprzestano wzmożonej walki z Kościołem i zaczęto udzielać pozwoleń na budowę świątyń, które często potem cofano. Sposobem blokowania budowy nowych obiektów sakralnych, aż do 1970 roku stało się udzielanie pozwoleń na remont lub przebudowę już istniejących. Przykładem jest kościół pw. Pana Jezusa Dobrego Pasterza na Prądniku Czerwonym (arch. Wojciech Pietrzyk). Ten czas „odwilży” zaczął być stopniowo wyciszany już w 1957, kiedy to następowała powolna zmiana w kierunku wstecznego kursu, aż do otwartego tzw. kry-

zysu Milenijnego w 1966 roku. Symbolem tego czasu, w Krakowie jest walka o krzyż i kościół na Osiedlu Teatralnym w Nowej Hucie, w czerwcu 1960 roku³. Późniejszą konsekwencją tych wydarzeń była budowa kościoła w Bieńczycach pw. Matki Bożej Królowej Polski, tzw. „Arka Pana”, autorstwa tego samego architekta (il. 3).

Lata 1970-1980 można przyjąć za okres kiedy „złagodzony” został stosunek władzy wobec Kościoła, w związku ze zmianami politycznymi w Polsce. Wprowadzono wtedy jednak tzw. kryteria, które należało spełnić aby uzyskać zezwolenie na budowę kościołów. Były to wymagania dotyczące czterech problemów: (1) lokalizacji - kościół musiał być w miejscu nieeksploatowanym; (2) skojarzeń - we wnętrzach należało unikać projektowania transeptu, jako kojarzącego się w rzucie z krzyżem; (3) wielkości - kościół nie mógł być duży, stąd wydawano najczęściej pozwolenia na budowę kaplic oraz (4) wysokości - gabaryt kościoła nie mógł przewyższać zabudowy sąsiedniej, stąd odmawiano projektowania i budowy wież kościelnych, jako dominat przestrzennych. Takim ograniczeniem podlegał m.in. zrealizowany wówczas Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i Dom Klasztorny OO. Franciszkanów-Reformatów na osiedlu Azory (il. 4), zaprojektowany przez Małgorzatę Grabacką i Przemysława Gawora.

Lata 1980-1989/1990 związane są z ruchem „Solidarności”, stanem wojennym i upadkiem PRL-u. Za wyjątkiem krótkiego okresu 1982-1983, były to

2. 23 stycznia 1949 roku wydany został dekret o „Ograniczeniu publicznego uprawiania kultu religijnego”, a w dniu 5 sierpnia 1949 roku dekret „O ochronie wolności sumienia i wyznania” w niektórych źródłach nosi on nazwę „O przestępstwach przeciw wolności sumienia i wyznania”.

3. Projekt kościoła został wybrany w konkursie architektonicznym, w 1958 roku. Autor: Zbigniew Solawa z zespołem. Por. „Architektura” nr 3/1958, s. 109. W latach 1960-1961 zrealizowano tu szkołę podstawową. Autor: Józef Gołąb. Por. „Architektura” nr 3/1963, s. 62-63.

4a

4b

4ab. Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP i Dom Klasztorny OO. Franciszkanów-Reformatów, ul. Chelmońskiego 41 (bryła i wnętrze), architekci Małgorzata Grabacka i Przemysław Gawor, projekt 1971-72, realizacja 1974-79 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

lata projektowania i realizacji największej po II wojnie światowej liczby kościołów w Krakowie, jak również w całej Polsce. Władze Kościelne zalecały nawet wówczas - często bezskutecznie - architektom i proboszczom powściągliwość w projektowaniu formy i wielkości wznoszonych obiektów, ponieważ były one zbyt duże i przez to zbyt kosztowne. O ile więc w okresie poprzednim realizacja kościołów była bardzo utrudniona, to lata 80. można nazwać „dekadą kościołów”, budowanych zresztą najczęściej przy dużym zaangażowaniu samych parafian. Większość z tych obiektów wznoszona i wykańczana była na zewnątrz w cegle, czasem pozostawiana w surowym betonie. Powstało wówczas wiele dobrych architektonicznie budowli, o dużej różnorodności, ale też na fali entuzjazmu zrealizowano niemało założeń nieudanych i nietaktownie osadzonych w kontekście miejsca; bardziej *profanum* niż *sacrum*. Kościoły pełniły wtedy nie tylko funkcje miejsc kultu, ale odbywały się w nich różne wydarzenia kulturalno-artystyczne będące poza oficjalnym obiegiem. W Krakowie i jego okolicach powstały w tym okresie takie realizacje jak: kościół pw. św. Brata Alberta - „Ecce Homo” na Prądniku Czerwonym (arch. arch. Wojciech Kosiński i Marzena Popławska) (il. 5), kościół pw. Matki Boskiej Częstochowskiej i klasztor OO. Cystersów na osiedlu Szklane Domy w Nowej Hucie (arch. arch. Krzysztof Dyga i Andrzej Nasfeter) (il.6), kościół pw. Niepokalanego Serca NMP na Rybitwach (arch. Jerzy Petenz), Wyższe Seminarium Duchowne Polskiej Prowincji Zmartwychwstańców wraz z kościołem pw. „Emaus” na Dębnikach-Zarzeczcu (arch. arch. Dariusz Kozłowski, Waław Stefański i Maria Misiągiewicz) (il. 7).

Architektura sakralna jako zabytek i dziedzictwo kulturowe. Ochrona

W historycznym ujęciu kościół jako budowla był zawsze mocno osadzony w swoim czasie i przestrzeni. Należy przez to rozumieć, że był wznoszony z uwzględnieniem kontekstu otaczającej przestrzeni urbanistycznej i krajobrazowej oraz w odniesieniu do czasów w których powstawał lub się zmieniał - zgodnie z tendencjami w architekturze czy też zmianami w liturgii.

W kościołach krakowskich czasów PRL-u nowoczesność łączy się z tradycją. Architektura tych budowli jest zróżnicowana stylistycznie i zindywidualizowana, z wielością form przestrzennych. Ich różnorodność w formalnej wypowiedzi uwzględnia zarówno zmieniające się tendencje artystyczne, jak też szczegółowe wytyczne Soboru Watykańskiego II. W świątyniach tego okresu odnajdujemy elementy późnego modernizmu, postmodernizmu i tzw. neomodernizmu, ale najbardziej widoczne jest wówczas poszukiwanie własnej odrębności twórczej i odniesienia się jej autorów do *sacrum*. Przykładem tej właśnie tendencji jest kościół pw. św. Jadwigi Królowej na osiedlu Krowodrza Górka (arch. arch. Romuald Loegler i Jacek Czekaj) (il.8). Krakowskie kościoły zrealizowane w latach 1945-1989, które były okresem trudnych uwarunkowań związanych z relacjami władza-Kościół, stanowią szczególną część historycznej czasoprzestrzeni miasta. Są istotnym znakiem tego czasu i ważnym elementem przestrzeni publicznej, a także cenną częścią naszego dziedzictwa architektonicznego i pejzażu kulturowego. Krakowska modernistyczna i postmodernistyczna architektura sakralna z okresu

5a

5b

5ab. Kościół św. Brata Alberta „Ecce Homo”, ul. Woronicza 10 (elewacja i wnętrze), architektki Wojciech Kosiński i Marzena Popławska, projekt 1981-82, realizacja 1983-1985 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

PRL-u jest jednym z elementów kształtujących naszą tożsamość narodową i ciekawym świadectwem jej ciągłości historycznej.

W odniesieniu do architektury sakralnej Krakowa z 2. połowy XX wieku aktualne wydaje się zachodnio-europejskie podejście Aloisa Riegl'a do „zabytkowości”⁴. Nowego wymiaru nabiera przy tym jego szersze, współczesne spojrzenie, nieograniczone do statycznego pojmowania „kultu nowoczesnych zabytków”, ale rozumiane dynamicznie jako nowoczesne dziedzictwo kulturowe.

Najważniejszą formą ochrony i konserwacji architektury sakralnej jest dokumentowanie tego dziedzictwa. Prowadzić je można na wiele sposobów, w tym przede wszystkim poprzez dokumentowanie fotograficzne i fotometryczne oraz laserowe 3D, a także poprzez digitalizowanie dla celów naukowych. Może to w przyszłości pozwolić na ich rekonstrukcję tradycyjną lub poprzez odtworzenie budynku przy pomocy wydruku przestrzennego.

Sprawowana przez państwo ochrona dóbr kultury i dziedzictwa kulturowego przejawia się poprzez zapisy w polskim prawodawstwie, a w szczególności zapisana jest w *Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej* oraz w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*⁵. Ustawa ta wymaga pilnej zmiany, dostosowującej ją do międzynarodowych rezolucji oraz konwencji. Implementacja do polskiego prawodawstwa oraz zmiana podejścia do współczesnych dóbr kultury skutkować powinna nową ustawą, ustawą o dziedzictwie kulturowym. Z kolei ochrona przez Kościół dóbr

kultury wynika z jego prawnej odpowiedzialności za całość będącego w jego posiadaniu dziedzictwa. Kościół w zapisach prawa kanonicznego, wymaga od proboszczów, będących jednocześnie zarządcami budynków sakralnych, dbałości o te obiekty. Ponadto współczesne realizacje architektoniczne, na mocy instrukcji Episkopatu, uznawane są za dziedzictwo powierzone ochronie i opiece Kościoła.

Obiekty sakralne w polskich realiach nie podlegają wprost prawom rynku nieruchomości. Nie stanowią „produktu” *sensu stricto*, w którym przy zmianie właściciela zmieniana jest jego funkcja, jak to często ma miejsce w zachodniej Europie. Nie ma zatem zjawiska konfrontacji ideologicznej i emocjonalnej. Z kolei w aspekcie kulturowym szansą dla zachowania w niezmienionym kształcie i ilości architektury sakralnej, jest pozorna sprzeczność. Architektura ta powstała w czasach ateistycznej władzy okresu PRL-u będąc jednocześnie miejscem kultu religijnego, ale niewielu odważy się współcześnie protestować przeciwko budynkom kościelnym lub klasztornym, tak jak podważana jest wartość innych obiektów z tego czasu. Można zaryzykować stwierdzenie, że jest w tym pewien „chichot historii”. W tak rozumianym kontekście aspekt społeczno-historyczny przejawia się w „oswojeniu” architektury i wystroju wnętrza kościołów wraz z upływem czasu, bez negatywnych konotacji. Tempo zmian skróciło dystans wobec historii, co z kolei spowodowało, że obiekty o współczesnej estetyce mogą wywoływać emocje i doznania duchowe.

Gwałtowny rozwój turystyki indywidualnej i zbiorowej, w tym turystyki religijnej oraz związana z nimi komercjalizacja życia może mieć negatywny wpływ na zachowanie architektury sakralnej 2 poł.

4. Por. Piwocki Ksawery, *Pierwsza nowoczesna teoria dziejów sztuki. Poglądy Aloisa Riegl'a*, PWN, Warszawa 1970, passim.

5. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2017 r. poz. 2187 z późn. zm.).

wy XX wieku dla przyszłych pokoleń. Z drugiej strony te współczesne zagrożenia dla obiektów i przestrzeni im towarzyszącej mogą być łagodzone poprzez tworzenie szlaków architektury sakralnej. Inną trudność dotyczącą użytkowania wielu kościołów stanowi najczęściej ich zbyt duża kubatura i „wielopiętrowość”, co z kolei generuje problemy ekonomiczne związane z ogrzewaniem, bieżącym funkcjonowaniem i skalą remontów. Rodzą się również obawy o zagrożenie termoizolacjami, które będą wpływać destrukcyjnie na detal, sposób wykończenia i tektonikę obiektów. Finansowanie współczesnego sakralnego dobra kultury spotyka się z wieloma problemami, ale najczęstszym jest deficyt środków jakie można uzyskać w obrębie pojedynczej parafii, mimo różnych fundacji celowych oraz parafialnych akcji społecznych. Często to również brak dotacji zewnętrznych przeznaczonych dla obiektów współczesnego dziedzictwa architektonicznego, w odróżnieniu od budowli wpisanych do rejestru zabytków.

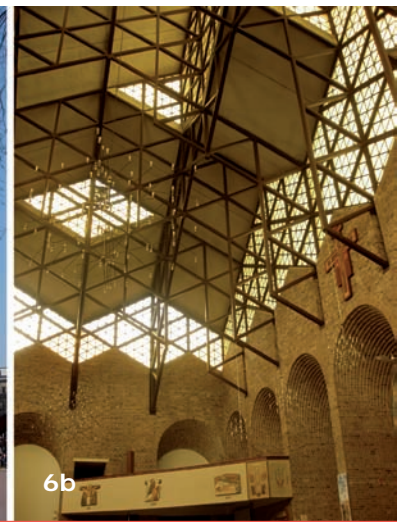
Przyszłość działań

W odniesieniu do dziedzictwa modernistycznej i postmodernistycznej architektury sakralnej okresu PRL-u działania zależą głównie od wypełniania zapisów aktu podstawowego, Konstytucji RP, wprowadzenia do polskiego porządku prawnego uregulowań zewnętrznych związanych z dziedzictwem i krajobrazem kulturowym oraz wzmocnienia działania służb konserwatorskich dla ochrony architektury współczesnej: modernizmu i postmodernizmu.

Ważna jest także większa aktywność społeczna w zakresie działań na rzecz ochrony i pojmowania tej aktywności jako obywatelskiego obowiązku, jak również działania związane z podnoszeniem świadomości mającej na celu zmierzanie w kierunku zachowania obiektów sakralnych w ich pierwotnym kształcie i wyrazie zewnętrznym. W przypadku kościelnych dóbr architektury trudność w działaniu Konserwatorów Zabytków wiąże się jednak z ich pewną „eksterytorialnością”. Działania te, niezależnie od przyjętej formuły i sposobu ochrony powinny być podzielone na trzy główne nurty: (1) prawne, (2) finansowe i (3) kształtujące odpowiedzialność osób i jednostek.

Nazwanie uregulowań i określenie granic ingerencji w stosunku do dziedzictwa architektonicznego 2. połowy XX wieku umożliwi jego zachowanie dla przyszłych pokoleń. W sposób zrównoważony, zarówno w kontekście materialnym, jak niematerialnym. Pozostaje pytanie jak potoczą się losy takiej ochrony obiektów modernistycznej i postmodernistycznej architektury XX wieku w związku z rosnącą jej popularnością? Indywidualizm i walory estetyczne wielu realizacji pozwalają mieć nadzieję, iż będą one przedmiotem aktywnej opieki konserwatorskiej, jako dziedzictwo minionego okresu PRL-u i świadectwo czasu. Jak zauważył Gregory Ashworth: „Jednym z najtrudniejszych zadań w tworzeniu polityki dziedzictwa jest zarządzanie trudnymi aspektami przeszłości.”⁶

6. Ashworth Georg, *Planowanie dziedzictwa*, MCK, Seria Heritologia, T.4, Kraków 2015, s. 16.

6ab. Kościół Matki Boskiej Częstochowskiej i Klasztor OO. Cystersów, osiedle Szklane Domy 7 (bryła i wnętrze), architektki Krzysztof Dyga i Andrzej Nasfeter, projekt 1981-84, realizacja 1984-93 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

7ab. Wyższe Seminarium Duchowne Polskiej Prowincji Zgromadzenia Zmartwychwstańców „Droga Czterech Bram”, ul. ks. S. Pawlickiego 1 (bryła i wnętrze), architektki Dariusz Kozłowski, Waław Stefański i Maria Misiągiewicz, projekt 1983-89, realizacja 1989-93 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)

8ab. Kościół św. Jadwigi Królowej, ul. W. Łokietka 60 (bryła i wnętrze), architektki Romuald Loegler i Jacek Czekaj, współpraca Marek Piotrowski, projekt 1977-79, realizacja 1979-88 (fot. Marcin Włodarczyk, 2015)